

ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΟ ΚΑΤΩΦΛΙ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Κώστας Μ. Σταμάτης, Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Νομικό Τμήμα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Υπόθεση εργασίας του παρόντος κειμένου είναι ότι η νοούμενη κατά τα διαλαμβανόμενα κατωτέρω δημόσια σφαίρα επικοινωνίας των πολιτών¹ κανοναρχείται στην καμπή του αιώνα μας από εσωτερικές και εξωτερικές αλλοιώσεις. Η συρρίκνωση ή επιτήδεια χειραγώγηση της δημόσιας χρήσης του πρακτικού λόγου συνεπάγεται συνάμα μία ανησυχητική αφυδάτωση της ίδιας της πολιτικής δημοκρατίας στις προηγμένες αστικές χώρες. Παρά τον πολλαπλασιασμό των τεχνικών δυνατοτήτων επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων, η επικοινωνιακή δράση διέρχεται μία σταθερή τροχιά εκπτώχευσης, παράλληλη με την εσωτερική αποικιοποίηση του καθημερινού βίου.

Στο κείμενο αυτό δίνεται κατ'αρχάς μία σύντομη σημασιολογική ανάλυση της διαπλοκής που υφίσταται θεσμικά στις νεωτερικές κοινωνίες ανάμεσα στη δημοκρατία και στη σφαίρα της δημοσιότητας. Έπεται ένα ερμηνευτικό σχήμα της δομικής αναδιάρθρωσης που εκτυλίσσεται στις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες κατά την τελευταία εικοσαετία, υπό το πρόσχημο του λεγόμενου νεοφιλελευθερισμού. Θίγεται ιδίως η συνύφανση των ιδιωτικών σφαιρών ύπαρξης και δράσης των ανθρώπων προς τη νομικο-πολιτική δομή της αστικής κοινωνίας. Ακολούθως δίνεται έμφαση στις κοινωνικές και πολιτισμικές επιπτώσεις της συντελούμενης κεφαλαιοκρατικής αναδιάρθρωσης διεθνώς. Στο φως του προτεινόμενου ερμηνευτικού διαγράμματος εξετάζεται ακροθιγώς η ήδη ορατή διαδικασία περιτολής του χώρου της δημοσιότητας και καθίζησης της πολιτικής δημοκρατίας, στις αστικές χώρες του εκπνέοντος 20ού αιώνα. Η σύντομη αυτή ανάλυση ενέχει λοιπόν πρωτευόντως χαρακτήρα ιστορικής διαγνώσεως (*Zeitdiagnose*).

1. Η Νεωτερική Διαπλοκή Φιλελεύθερης Δημοκρατίας και Δημόσιας Σφαίρας Επικοινωνίας

A. Ο φιλελευθερισμός συνδέθηκε στις νεωτερικές κοινωνίες με πολιτικά συστήματα στα οποία η άσκηση της πολιτικής εξουσίας οφείλει να λειτουργεί με κανόνες γενικής ισχύος, ώστε να τηρείται η αρχή της ισότητας των πολιτών απέναντι στο νόμο. Αφότου ο φιλελευθερισμός αναγνώρισε εκών άκων την αρχή της καθολικής ψηφοφορίας, μετεξελίχθηκε

---

1. Περί της οποίας βλ. ενδεικτικά Nancy Fraser, "Rethinking the Public Sphere", in: Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, MIT Press, 1992, σ.109-142.

σε σύστημα φιλελεύθερης δημοκρατίας, στο πλαίσιο του οποίου επιτρέπεται η αντιπροσώπευση διαφορετικών κοινωνικών συμφερόντων στην ίδια τη λειτουργία του νομοθετίν. Η φιλελεύθερη δημοκρατία οφείλει έκτοτε να λειτουργεί βάσει έλλογων μορφών συναίνεσης, παρά το γεγονός ότι το σύστημα πολιτικής αντιπροσώπευσης που εμπεριέχει επιτρέπει την άρθρωση αντιμαχόμενων κοινωνικών συμφερόντων. Έκτοτε το κανονιστικό περιεχόμενο της φιλελεύθερης δημοκρατίας μορφοποιείται σε σημαντικές κανονιστικές κρυσταλλώσεις, όπως η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, η ισοπολιτεία, η δέσμη των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών και βεβαίως το κράτος δικαίου.

Η αμοιβαία επενέργεια μεταξύ των αρχών αυτών σηματοδοτείται ωστόσο από μία ενδογενή σχέση έντασης στη φιλελεύθερη δημοκρατία. Η εν λόγω σχέση έντασης αναπτύσσεται ανάμεσα στο αίτημα οι θεσπιζόμενοι κανόνες να επικυρώνουν πράγματι γενικεύσιμα συμφέροντα και στο αίτημα της ιδιωτικής απόλαυσης της ελευθερίας. Εύκολα κανείς μπορεί να διαγνώσει ότι η σχέση έντασης για την οποία ομιλούμε αποτελεί ειδική έκφανση της νεωτερικής διάσπασης των ανθρώπων σε δύο σφαίρες ύπαρξής τους, μία πολιτική και δημόσια και μία ιδιωτική².

Το αίτημα της γενικευσιμότητας των συμφερόντων που επικυρώνονται με κανόνες δικαίου σημαίνει ότι ο καθείς, το καθένα πολιτικό κόμμα, οφείλει να προβάλλει δημοσίως τους λόγους που επιβάλλουν, κατά την ελευθέρως εκφραζόμενη γνώμη του, τη θέσπιση κανόνων σύμφωνων προς το γενικό συμφέρον³. Τούτο πάλι σημαίνει ότι οι αξιώσεις και η λήψη θέσης καθενός πρέπει να αιτιολογούνται διαλογικά και πειστικά, στη δημόσια σφαίρα επικοινωνίας μεταξύ των πολιτών. Έτσι, μέσα από δημόσια και έλλογη διαβούλευση των δρώντων, θα μπορούν να απορρίπτονται εκείνες οι αξιώσεις και προτάσεις που θα κριθεί ότι ευνοούν μη γενικεύσιμα συμφέροντα και προνομιακές καταστάσεις. Αντιθέτως θα μπορούν να προωθούνται λύσεις και αιτήματα που θα κρίνονται ότι προάγουν πραγματική ισότητα μεταξύ των κοινωνικώς άνισων πολιτών. Θεωρητικά, ακόμη και συμφώνως προς τις δικές της κανονιστικές προδιαγραφές, η φιλελεύθερη δημοκρατία θα μπορούσε να συμβιβασθεί με ριζοσπαστικές μεταβολές προς την κατεύθυνση της μείωσης των κοινωνικών ανισοτήτων μεταξύ των πολιτών, ακριβώς γιατί οι ανισότητες αυτές αναπαράγουν μη γενικεύσιμα συμφέροντα μιας προνομιούχου κοινωνικής μειοψηφίας.

Από την άλλη πλευρά ωστόσο η φιλελεύθερη δημοκρατία αναγνωρίζει στα άτομα την ευχέρεια να απολαμβάνουν ιδιωτικά τις χάρες της ελευθερίας τους, με επίκεντρο τα ιδιοκτησιακά δικαιώματά τους. Τα άτομα μπορούν να πράττουν τούτο ακόμη και αδιαφορώντας για το κοινό καλό ή αρνούμενα να συμμετέχουν στις πολιτικές διαδικασίες διατύπωσης του γενικού συμφέροντος. Το δικαίωμα της ιδιωτικής επιβεβαίωσης του εαυτού στην αστική κοινωνία δεν είναι καθόλου αδιάφορο για τη σφαίρα της δημόσιας και διαλογικής θεμελίωσης του πολιτικού πράττειν⁴. Αυτό το δικαίωμα του ατόμου ως ιδιώτη, κατά την φιλελεύθερη

2. Βλ μια συμβολή στη θεωρία της διάσπασης του ανθρώπου σε "άτομο" και "μέλος του κοινωνικού συνόλου" σε Αντώνη Μανιτάκη, *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 παρ.1 του Συντάγματος*, εκδ.Σάκκουλα, Αθήνα, 1981.

3. Η ιδέα αυτή εκφράζεται με τη μεγαλύτερη δυνατή καθαρότητα, αν και μέσα από μια καθαρώς διδασκαστική σύλληψη του πρακτέου, από τον Juergen Habermas, "Ηθική του διαλόγου: σημειώσεις για ένα πρόγραμμα θεμελίωσης", *Θεωρία και Κοινωνία* αρ.4, 1991, σ.135-208.

4. Πράγμα που ο Habermas σαφώς υποτιμά στα τελευταία έργα του.

τουλάχιστον αντίληψη, επιδρά καθοριστικά και στην ίδια τη λειτουργία του ως πολίτη. Με την έννοια ότι το άτομο απαλλάσσεται εν μέρει από την υποχρέωσή του να εκθέτει έλλογα επιχειρήματα κατά την υπεράσπιση των συμφερόντων που προσιδιάζουν στη δική του κοινωνική θέση, στο δικό του ιδεολογικό πρότυπο κλπ. Ταυτοχρόνως το άτομο διεκδικεί το "δικαίωμα" να μην εκτίθεται στην επιχειρηματολογία των άλλων ή να μην πείθεται από αυτήν, ακόμη και αν η δική του επιχειρηματολογία επιβεβαιώνει απλώς μία προνομιακή κατάσταση, ανεπίδεκτη γενικεύσεώς της⁵.

Κατά τούτο η φιλελεύθερη δημοκρατία σιωπηρώς αποδέχεται τη διακίνηση ανισοτικών κοινωνικών καταστάσεων και οικονομικών δομών. Και το πράττειν φαινομενικώς μεν επ'ονόματι της ελευθερίας "όλων", κατά βάθος όμως χάριν της ελευθερίας μιας κοινωνικής μειοψηφίας να νέμεται ωφελήματα που απορρέουν από μία θεμελιώδη δομή ανισότητας και -με την έννοια αυτήν- εκμετάλλευσης της πλειοψηφίας των ανθρώπων. Η φιλελεύθερη δημοκρατία συμβιβάζεται λοιπόν ανέτως με καταστάσεις που επιβάλλονται όχι χάρι στην ηθικοπολιτική υπεροχή του καλύτερου επιχειρήματος, αλλά 'από σχέσεις δύναμης, στις οποίες υπερισχύουν οι θέσεις των κοινωνικώς ισχυρότερων πολιτών και ομάδων. Συμβιβάζεται δηλαδή με σχέσεις και θέσεις που *έτσι και αλλιώς επικρατούν, ακόμη και αν η έλλογη δημόσια επιχειρηματολογία των άλλων αποδεικνύει ότι μέσα από τις σχέσεις αυτές εμπεδώνεται η κοινωνική ανελευθερία και ανισότητα σε βάρος της πλειοψηφίας των ανθρώπων*. Ιστορικώς άλλωστε αυτή η σχέση έντασης έχει προσλάβει επανειλημμένως χαρακτήρα ανοικτής αντινομίας ανάμεσα σε ριζοσπαστικά πολιτικά προγράμματα και το θεσμικό ανάχωμα που η φιλελεύθερη δημοκρατία εξασφαλίζει υπέρ της κεφαλαιοκρατικής δομής συμφερόντων.

Η αντινομία αυτή δυνητικά προκύπτει από το διπλό αίτημα της φιλελεύθερης δημοκρατίας για καθολικότητα των κανόνων δικαίου, συνάμα όμως και για το δικαίωμα καθενός να γαντζώνεται στο χώρο της προσωπικής του επιβεβαίωσης, προβάλλοντας *erga omnes* τα απόλυτα εμπράγματα δικαιώματά του⁶. Συμφώνως προς τη φιλελεύθερη αλλά και τη συντηρητική ερμηνεία της πολιτικής δημοκρατίας, η ικανοποίηση αυτού του διπλού αιτήματος προϋποθέτει όχι τη *συναίρεση των δύο σκελών του σε μία ποιοτικώς ανώτερη ιστορική σύνθεση*, αλλά αντίθétως την ταυτόχρονη διατήρηση των σκελών αυτών. Αυτό με τη σειρά του εξυπονεί ότι οι κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες, κινούμενοι ανάμεσα σε αυτά τα νοητικών ακραία όρια, θα πρέπει να αναγνωρίζουν μία βασική προϋπόθεση. Οι αντιμαχόμενες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις, κατά τη λογική της φιλελεύθερης δημοκρατίας, οφείλουν να παραιτούνται διά παντός από τη σκέψη της βίαιης επιβολής επί των αντιπάλων τους. Κατά τα λοιπά οι αγώνες τους θα πρέπει να διεξάγονται υπό την αίρεση της προσωρινότητας των επιλογών, το δε περιεχόμενό τους οφείλει να είναι μονίμως ανοικτό σε επαναπραγμάτευση των κοινωνικών "εταιρών".

Αυτό λοιπόν που στο επίπεδο των αρχών της φιλελεύθερης δημοκρατίας αφήνεται ως κανονιστική δυνατότητα διαστρέφεται ή ακυρώνεται από το κοινωνικό και οικονομικό

5. Κοσμά Ψυχοπαΐδη, "Φορμαλισμός, ιστορισμός και δεσμευτικότητα της πολιτικής πράξης". Τιμητικός *"Μνήμη Σάκη Καράγιωργα"*, Αθήνα, 1988, σ.390-391.

6. Βλ. την ανάλυση του Andre Tosel, *"L'antinomie de la democratie"*, *Actuel Marx: Les paradigmes de la democratie*, Paris, 1994, σ.137-148.

περιεχόμενο του υποκειμένου συστήματος κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της κοινωνικής ζωής. Η προτεραιότητα της ελευθερίας των επί μέρους δρώντων, εφόσον αντιτάσσεται στο αίτημα δημοκρατικού κοινωνικού μετασχηματισμού, δεν σκοπεύει στην επιβεβαίωση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας. Στοχεύει απεναντίας στην *πρόταξη της "ελευθερίας" των κατόχων ιδιωτικού κεφαλαίου* για απεριόριστη αξιοποίηση και συσσώρευση του, με την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης άλλων ανθρώπων. Η "ελευθερία" αυτή δεν εκφράζει κάποια διστορική και κοινωνικώς αδιαφοροποίητη πεμππουσία της καθαρής ατομικότητας. Αντιθέτως αρθρώνεται μέσα από τον κεφαλαιοκρατικό καταμερισμό εργασίας, ο οποίος ιστορικώς αναδιευθετεί ταξικές ταυτότητες, απορρυθμίζει τις ιδιότητες των ανθρώπων να ανήκουν σε εθνικές και άλλες συλλογικότητες, κλονίζει κρατικές οντότητες. Επιδρά δηλαδή καθοριστικά στα όρια αλλά και στο ίδιο το περιεχόμενο της κοινωνικής ελευθερίας.

Ο ιδιοκτησιακός ατομικισμός καθαγιάζει ένα κοινωνικό σύστημα μέσα στο οποίο τα άτομα εκκοινωνίζονται εν πολλοίς αναλόγως προς τη θέση τους στον κοινωνικό ιστό. Αυτός με τη σειρά του εδράζεται σε ένα θεμελιώδη χωρισμό της παραγωγής της κοινωνικής ζωής από την ιδιοποίηση των παραγόμενων ωφελειών. Πρόκειται για τον αποχωρισμό των άμεσων παραγωγών του κοινωνικού πλούτου από την οργάνωση και διεύθυνση της παραγωγικής διαδικασίας, άρα και από τα μέσα της αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής. Η ιδιότητα του πολίτη (*citoyennete*) και η πολιτική ελευθερία της κοινωνικής πλειοψηφίας αδυνατεί να εισέλθει στο πεδίο της παραγωγής, προκειμένου να το μετασχηματίσει. Της απαγορεύεται δηλαδή να θίξει την ίδια τη διάκριση μεταξύ "οικονομίας" και "πολιτικής", ορίζοντας την ίδια την οικονομία ως αξιολογικό πρόβλημα προσανατολισμού του συλλογικού βίου, δηλαδή ως πρόβλημα κατ'εξοχήν πολιτικό.

Τα όρια της δημοκρατίας στενεύουν ακόμη περισσότερο, διότι επιπροσθέτως στις αστικές δημοκρατίες υπάρχει μία σειρά από επάλληλους χωρισμούς, όπως ο χωρισμός αντιπροσωπευμένων και αντιπροσώπων, πολιτικής σφαίρας και ιδιωτικής οικονομίας, αυτών που διαμορφώνουν την κοινή γνώμη και όσων συμμετέχουν παθητικά σε αυτήν, ανάμεσα σε όσους διαθέτουν ελεύθερο χρόνο και μέσα να ασχολούνται με την πολιτική και σε όσους στερούνται αυτών των προϋποθέσεων κ.ο.κ. Και βεβαίως δεν θα πρέπει να λησμονείται η βασική αντίφαση της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας, ότι σε αυτήν ο λαός είναι υποτίθεται "κυρίαρχος", αλλά δεν "κυβερνά", δηλαδή δεν αυτοκαθαρίζεται πολιτικά.

Στα επί μέρους άτομα απομένει βεβαίως μία άλλη δραστηριότητα, πέρα από την περιορισμένη και τυπική πολιτική συμμετοχή, ιδίως στις σύγχρονες πολυδαίδαλες κοινωνίες. Η δραστηριότητα αυτή αποβαίνει εξόχως προσδιοριστική σημαντικών πτυχών της ζωής, της νοοτροπίας και της προσωπικότητάς τους, όπως αποδεικνύεται από την πρόσφατη ιστορία του καπιταλισμού διεθνώς. Πρόκειται για την ιδιότητα των ατόμων ως καταναλωτών, που τελούν σε άνισο ανταγωνισμό μεταξύ τους ως προς την απόλαυση αγαθών και υπηρεσιών. Η ιδιότητα αυτή καλλιεργείται και η δίψα που αυτή γεννά ικανοποιείται μακριά από τη δημόσια και πολιτική σφαίρα, σε περίφρακτους χώρους της ιδιωτικής ζωής. Όλοι μοιράζονται την κοινή ιδιότητα του ιδιώτη που δικαιούται να καταναλώνει, ότι κυκλοφορεί νομίμως στην αγορά. Η έμπρακτη ενάσκηση αυτού του δικαιώματος, νομικώς συνυφασμένου με τη συνταγματικώς κατοχυρωμένη "προσωπική ελευθερία", γίνεται φυσικά με άνισο τρόπο στις υπαρκτές κοινωνίες.

Παρ'όλα αυτά η γενίκευση του ιδιοκτησιακού συστήματος διαδραματίζει συμβολικώς σπουδαίο νομοποιητικό ρόλο στο πεδίο της προσωπικής κατανάλωσης καθενός και καθεμιάς. Δίνει τη χαρά ή την ψευδαίσθηση μιας συμμετοχής στην ιδιοποίηση ψηγμάτων του κοινωνικού πλούτου, με αφετηρία την κατοχή μέσων προσωπικής κατανάλωσης. Προκειμένου να διατηρηθεί αυτή η έστω και περιορισμένη δυνατότητα κατανάλωσης, πολλοί άνθρωποι είναι διατεθειμένοι να απαρνηθούν κάθε διάθεση ενεργού πολιτικής συμμετοχής. Ή ακόμη είναι απρόθυμοι να αφεθούν να πεισθούν από έλλογα επιχειρήματα υπέρ μιας επανεμφάνισης της ελευθερίας, που θα αξίωνε ανακατανομή των όρων της κοινωνικής παραγωγής, άρα και μια ουσιαστική ανακατανομή του κοινωνικού πλούτου. Σημειωτέον εξ άλλου ότι δεν είναι μόνον τα μέλη των κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων που σε μία δημόσια συζήτηση θα επέλεγαν την οδό της μεγιστοποίησης προνομιακών θέσεων που ήδη διαθέτουν ή ευελπιστούν ότι θα μπορούσαν να κατακτήσουν.

Καταχωνιασμένα τα άτομα στην αχλύ της καταναλωτικής ευμάρειας, πραγματικής ή φαντασιακής, παραδίδονται στη συμβολική σαγήνη μιας ακόμη μεγαλύτερης προσωπικής ιδιοκτησίας, που θα μπορούσε να τους εξασφαλίσει ακόμη ευρύτερη κατανάλωση των αγαθών και υπηρεσιών που λαχταρά ο καθείς. Η ατομική ιδιοκτησία ως βασική οργανωτική αρχή των κοινωνικών σχέσεων μεταβάλλεται από προνόμιο μιας μικρής προνομιούχου κοινωνικής τάξης σε γενικευμένο, έστω και περιορισμένο στην πραγματικότητα των ταξικών κοινωνιών, εφελτήριο για προσωπική κατανάλωση των μελών των άλλων κοινωνικών τάξεων. Σε συνθήκες γενίκευσης της εμπορευματικής μορφής, όπου ο καθένας και το καθετί έχουν την τιμή τους, τα ίδια τα υποκείμενα μεταλλάσσονται, συχνά θελουσίως, σε αντικείμενα εμπορεύσιμα, δεκτικά ωφελιμιστικών υπολογισμών. Ας μην ξεχνούμε ότι ο ίδιος θεμελιώδης μηχανισμός που παράγει εμπορεύσιμα αντικείμενα παράγει και υποκείμενα που είναι αφενός καταναλωτές και αφετέρου άτομα διαθέσιμα για να υποστούν, για αλλότριους σκοπούς, απομύζηση της εργατικής τους δύναμης και κάθε ικμάδας ζωής.

Β. Ως δημόσιος χώρος επικοινωνίας (*Oeffentlichkeit*) νοείται η σφαίρα της κοινωνικής συνύπαρξης στην οποία οι πολίτες συζητούν, διασκέπτονται και αποφασίζουν για υποθέσεις ευρύτερου ενδιαφέροντος, είτε με θεσμικώς οργανωμένους τρόπους είτε όχι (π.χ. κόμματα, οργανώσεις, ενώσεις προσώπων δίχως κερδοσκοπικό χαρακτήρα, καθημερινός και περιοδικός τύπος, έντυπος ή ηλεκτρονικός κλπ.). Με την έννοια αυτή ο δημόσιος χώρος επικοινωνίας τέμνεται πολλαχώς προς τη διάταξη των κρατικών οργάνων και θεσμών, ιδίως μιας πολιτικής δημοκρατίας (π.χ. κόμματα εκπροσωπούνται στο εθνικό ή το ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, παρατάξεις συμμετέχουν στους οργανισμούς της τοπικής αυτοδιοίκησης). Εν τούτοις δεν απορροφάται κίολας από τη μορφή Κράτος, αφού η διαλογική θεμελίωση των πρακτικών κρίσεων από τους πολίτες μπορεί να χωρεί και με εξωθεσμικό τρόπο και βεβαίως δικαιούται να είναι κριτική προς την κρατική εξουσία.

Από την άλλη πλευρά ο δημόσιος χώρος επικοινωνίας καθεαυτό διακρίνεται και προς τα πεδία της οικονομικής δραστηριότητας, είτε αυτή ασκείται από τον ιδιωτικό είτε από τον δημόσιο τομέα της πολιτικής οικονομίας. Ο χώρος της δημόσιας σφαιρας επικοινωνίας συνίσταται είτε σε πολιτισμικές και ψυχαγωγικές -με την ευρύτερη δυνατή έννοια των όρων- δραστηριότητες είτε σε διαδικασίες και διακυβεύματα προβολής και

αιτιολόγησης πρακτικών κρίσεων. Απεναντίας δεν συνίσταται κατ'αρχάς σε διαδικασίες παραγωγής και κυκλοφορίας εμπορευμάτων ή υπηρεσιών.

Η θέση αυτή επιδέχεται παρόλα αυτά τουλάχιστον δύο διευκρινίσεις. Εν πρώτοις δεν πρέπει να νομισθεί καθόλου ότι είτε η άσκηση της κρατικής εξουσίας είτε οι εν γένει οικονομικές δραστηριότητες τίθενται εκτός της εμβέλειας της δημόσιας χρήσης του πρακτικού λόγου ή υπεράνω της δημόσιας κριτικής. Και δεύτερον, καλό είναι να μη λησμονείται ότι οι διαδικασίες εκκαπιταλισμού (*Durchkapitalisierung*)⁷ της κοινωνικής ζωής έχουν προ πολλού εισχωρήσει και στους τόπους διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, σε ποικίλα πεδία εμπορευματικής εκμετάλλευσης του ελεύθερου χρόνου. Από την άποψη αυτήν αξίζει τελειώς ενδεικτικά να αναφερθεί η διάπλεξη εκδοτικών-τηλεοπτικών δραστηριοτήτων, οικονομικών συμφερόντων και πολιτικής επιρροής.

Διάφορες διακρίσεις μπορεί να γίνουν εντός της σφαίρας της δημοσιότητας στην παρούσα ιστορική φάση των αναπτυσσόμενων κοινωνιών. Κατ'αρχάς εξακολουθούν να λαμβάνουν χώρα συλλογικές προσπάθειες λόγου και τέχνης, να υπάρχουν χώροι για επικοινωνιακή συνεύρεση και καλλιέργεια των ανθρώπων και των συλλογικών ταυτοτήτων τους, που αναμφίβολα εμπίπτουν στη σφαίρα της δημοσιότητας. Κατά τα λοιπά όμως δυσκολεύεται κανείς να αποφανθεί με την ίδια ευκολία ως προς την ακριβή τοπογραφία του χώρου της δημοσιότητας. Ίσως μπορεί να γίνει μία κεντρική διάκριση που να αφορά σε ενώσεις προσώπων που, μολονότι δεν είναι κρατικές ούτε αποκλειστικώς συγκεντρώσεις κεφαλαίου, στέκουν κοντύτερα είτε στην πολιτική είτε στην οικονομική σφαίρα της κοινωνίας. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα πολιτικά κόμματα, στη δεύτερη οι επιχειρήσεις του θεάματος. Όπως τα κόμματα, έτσι και οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, πέρα από τις συμβολικές επιδράσεις τους στις συνειδήσεις των πολιτών, αναπτύσσουν πολυσχιδείς δραστηριότητες, άλλες από τις οποίες ενέχουν μάλλον πολιτικό, άλλες οικονομικό χαρακτήρα, ενώ άλλες ενδέχεται να είναι και διαφορετικού χαρακτήρα. Εννοείται ότι υπάρχει μία ολόκληρη χορεία πολυδιάστατων περιπτώσεων, η κατάταξη των οποίων καθίσταται ακόμη δυσχερέστερη, όπως π.χ. ποικιλώνυμες επιχειρήσεις ενημέρωσης και επηρεασμού της κοινής γνώμης, με μεγάλη οικονομική επιφάνεια.

Μπορούμε πάντως να αποδεχθούμε μία βασική διάκριση εντός της σφαίρας της δημοσιότητας, ανάλογα με τις κερδοσκοπικές ή μη δραστηριότητες που εκτυλίσσονται μέσα σε αυτήν. Εφόσον οι δραστηριότητες αυτές αρχικώς ήσαν μη κερδοσκοπικές, αλλά ενεπλάκησαν σε διαδικασίες κεφαλαικής συσσώρευσης, τότε πρόκειται για δραστηριότητες σαφώς προσαρτημένες στην οικονομική σφαίρα, γινόμενες εν μέρει, τουλάχιστον συχνά, δεκτικές σε χειραγωγική χρήση του θεάματος. Τέτοιες περιπτώσεις είναι οι μεγάλοι αθλητικοί σύλλογοι, θεατρικοί, κινηματογραφικοί και βεβαίως τηλεοπτικοί οργανισμοί παραγωγής έργων, κατά κανόνα, χαμηλού αισθητικού και πνευματικού γούστου κλπ.

Αναπτύσσονται εν τούτοις και πολυποικίλες πολιτισμικές δραστηριότητες έξω από τη σφαίρα της παραγωγής και κυκλοφορίας οικονομικών αξιών. Ένα από τα λίγα παρήγορα σημάδια των καιρών μας είναι η δειλή εμφάνιση μη κρατικών ενώσεων και μη κυβερνητικών

7. Βλ. J.Hirsch/R.Roth, *Das neue Gesicht des Kapitalismus*, VSA, Hamburg, 1986. σ.48 επ. Επίσης Joachim Hirsch, *Kapitalismus ohne Alternative?*, VSA, Hamburg, 1990. σ.101 επ.

οργανώσεων σε αντίδραση προς τις παθολογικές πλευρές της πραγματικότητας στις οποίες θα αναφερθούμε κατωτέρω. Πέρα από τις παραδοσιακές μορφές πολιτιστικών και εθνωραϊστικών συλλόγων, κυρίως τοπικής κλίμακας, εμφανίζονται και νέες μορφές συσσωματώσεως πολιτών, ενίοτε και ευρύτερης κλίμακας, με ειδική ευαισθησία σε προβλήματα συγκυριακά ή μονιμότερα. Ως τέτοιες αξίζουν να μνημονευθούν, ενδεικτικά και πάλιν, οικολογικές και περιβαλλοντικές οργανώσεις προσανατολισμένες σε δράση, αντιρατσιστικές και αντιεθνικιστικές συσπειρώσεις πολιτών, οργανώσεις εθελοντικής προσφοράς εργασίας και κοινωνικής αλληλεγγύης κ.ά.

2. Κοινωνικές και Πολιτισμικές Επιπτώσεις από την Αναδιάρθρωση του Διεθνοποιημένου και Τεχνολογικός Αναπτυγμένου Καπιταλισμού

A. Αν ο δημόσιος χώρος επικοινωνίας αποτελεί μία σφαίρα κοινωνικής ζωής σχετικώς μόνον διακριτή προς την πολιτική και την οικονομική, τότε αξίζει τον κόπο να ερευνηθούν οι διαμεσολαβήσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στον πρώτο και στις δεύτερες. Θα χρειασθεί επομένως προκαταρκτικά να κάνουμε μεθοδολογικά μία προσωρινή παράκαμψη, προκειμένου να συνειδητοποιήσουμε κατ'αρχάς την επικάλυψη της νομικο-πολιτικής δομής προς την επικράτεια της πολιτικής οικονομίας. Το βήμα αυτό είναι απαραίτητο για τον πρόσθετο λόγο, ότι στο τρίτο μέρος του κειμένου θα κληθούμε να στοχασθούμε πάνω στο πεδίο του επικοινωνιακού πράττειν σε συνάρτηση προς εκείνο της πολιτικής δημοκρατίας.

Βεβαίως το κανονιστικό περιεχόμενο και το αξιολογικό φορτίο του δημοκρατικού κράτους δικαίου δεν είναι εξ ολοκλήρου παραγώγιμο από τη λογική της κίνησης του κεφαλαίου, το λιγότερο που θα μπορούσε κανείς να πει. Ωστόσο, στις αναπτυγμένες αστικές κοινωνίες, η νομικο-πολιτική δομή αποτελεί εγγενές στοιχείο ρύθμισης της κεφαλαιικής συσσώρευσης. Στην πραγματικότητα το αστικό κράτος ποτέ δεν είχε περιορισθεί απλώς σε ρόλο νυχτοφύλακα των ιδιωτικών περιουσιών των υπηκόων του, ακόμη και κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Εκτός από την εξασφάλιση των εξωτερικών - κοινωνικών και προσωπικών- όρων της κεφαλαιοκρατικής κοινωνικής παραγωγής (άμυνα, εσωτερική ασφάλεια, παιδεία, υγεία κλπ.), πολύ νωρίς αναπτύχθηκε πολυειδής παρεμβατική δράση του κράτους στην αναπαραγωγή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής της κοινωνικής ζωής, καθώς και με στόχο κάποια υποτυπώδη έστω κοινωνική πρόνοια.

Η δράση αυτή ενισχύθηκε παντοιοτρόπως στη διάρκεια του δύνοντος ήδη 20ού αιώνα, ακόμη και στις αστικές χώρες που δεν κατάφεραν να αναπτύξουν σύνθετους και σχετικώς ανθεκτικούς θεσμούς *Welfare State*, όπως στην Ελλάδα. Είναι ενδιαφέρον ότι ακόμη και μετά την εκπνοή του περιφημού "σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου" -που μεσουρανούσε τις πρώτες δεκαετίες μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ως τις αρχές της δεκαετίας του 1970-, η παρεμβατική δράση του κράτους απορρυθμίζεται μεν, περιστελλεται, αλλά πάντως δεν μπορεί να εξαλειφθεί εντελώς. Τουλάχιστον όχι κάτω από ορισμένο όριο ασφαλείας, επειδή κάτι τέτοιο θα παρέβλαπτε καιρία τη στοιχειώδη νομιμοποιητική ευστάθεια των κοινωνιών αυτών, με απρόβλεπτες κοινωνικές και πολιτικές αναταράξεις.

Έτσι λοιπόν δεν είναι παράδοξο ότι, παρά τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογική ευφορία των τελευταίων ετών, το Κράτος εξακολουθεί να διαμεσολαβεί, έστω και λιγότερο από ό,τι στο παρελθόν, στη διαχείριση και αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (κοινωνικές ασφαλίσσεις, επιδόματα ανεργίας, συλλογικές συμβάσεις εργασίας και υποχρεωτική διαιτησία, διατιμήσεις αγαθών, καθορισμός κατώτατου ορίου αμοιβών μισθωτής εργασίας κ.ο.κ.). Επίσης εξακολουθεί να διατηρεί μηχανισμούς κοινωνικού και οικονομικού ελέγχου, με το δημοσιονομικό κύκλωμα, το χρηματοπιστωτικό σύστημα, τις δημόσιες δαπάνες, επενδύσεις και προμήθειες, με τη μεσολάβηση στην πραγματοποίηση ξένων επενδύσεων, με την καλλιέργεια έρευνας σε τομείς στρατηγικής σημασίας και τεχνολογιών αιχμής κ.π.ά. Η ατέρμονη διάπλεξη ιδιωτικών συμφερόντων και κρατικής δράσης, καθόλου λιγότερο από ό,τι στο παρελθόν, διατρέχει ολόκληρο το κοινωνικό σώμα, όπως τα τριχοειδή αγγεία διακλαδίζονται σε ολόκληρο τον ανθρώπινο οργανισμό.

*Ωστόσο γίνονται φανερά σήμερα τα σημάδια μιας δομικής μεταβολής των δυτικών κοινωνιών στις συνθήκες καπιταλιστικής ανασυγκρότησης που διαμορφώνονται από τη δεκαετία του '70 και εντεύθεν*⁸. Έναυσμα της εξέλιξης αυτής υπήρξε κατά βάση μια αλυσιδωτή κρίση υπερουσσώρευσης, δηλ. επενδύσεων που δεν κερδοφορούν πλέον, τουλάχιστον στους κλάδους της μαζικής παραγωγής, των οποίων η διεθνής αγορά είχε κορεσθεί. Η διεθνοποιούμενη δομή κεφαλαιικής συσσώρευσης και συνάμα η εντεινόμενη ενσωμάτωση προηγμένων τεχνολογιών στις διαδικασίες παραγωγής και κυκλοφορίας εμπορευμάτων και υπηρεσιών στάθηκαν βασικές αιτίες για μια κολοσσιαία αναδιάταξη των κεφαλαιοκρατικών οικονομικών δραστηριοτήτων. Το κράτος κοινωνικής πρόνοιας άρχισε να υποχωρεί όχι τόσο υπό το βάρος των διογκούμενων δημόσιων ελλειμμάτων, όσο διότι για την αναπαραγωγή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής δεν "χρειάζεται" πια να αξιοποιείται το σύνολο του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού.

Ασχέτως προς τα ιδεολογικά ψιμύθια, με τα οποία επενδύεται η κίνηση αυτή, στην πραγματικότητα υπαγορεύεται από το συμφέρον των ιδιωτικών επιχειρήσεων, προκειμένου να διατηρηθεί αβλαβής, με κάθε αντίτιμο, η κρισταμένη δομή κεφαλαιοκρατικών συμφερόντων. Η πάση θυσία περιστολή του κόστους παραγωγής "απαιτεί" καθήλωση αμοιβών, ένταση εργασίας, αλλά και υποκατάσταση της ζωντανής εργασίας από καινοτομίες τεχνολογιών αιχμής, ώστε να διατηρηθεί η περίβλεπτη ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων. Η εκθιαζόμενη σήμερα "ευελιξία" της αγοράς εργασίας περιλαμβάνει επίσης την ενθάρρυνση της μερικής και της κατ'οίκον απασχόλησης, συχνά με ασαφές εργασιακό πλαίσιο και χαμηλή έως ανύπαρκτη κοινωνική προστασία. Τη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας εξυπηρετεί ακόμη η επίμονη αφαιμάξη πόρων και εισοδήματος από τις εργαζόμενες κοινωνικές τάξεις προς τους κατόχους των μέσων κοινωνικής παραγωγής και το Κράτος, ως συλλογικό κεφαλαιοκράτη.

8. Οι αιτίες και οι εκδηλώσεις της μεταλλαγής αυτής αποδίδονται μεταξύ άλλων, από τους H.-J.Hirsch/R.Roth, *ο.π.* Ο Hirsch αναπτύσσει μια "μεταφορδική" προβληματική, προκειμένου να ερμηνεύσει την εν λόγω μεταβολή του διεθνοποιημένου καπιταλισμού, η οποία όμως εμφανίζει σημαντικά προβλήματα παραγωγής των κατηγοριών που χρησιμοποιεί. Βλ. μια μαρξιστική συζήτηση για το "μεταφορδικό" κράτος σε Werner Bonefeld, John Holloway (επιμ.), *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή*, ελλ. μετ. εκδ.Εξάντας, Αθήνα, 1993. Πρβλ. την ανάπτυξη στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του Κ.Τσουκαλά, *Είδηλα πολιτισμού: Ελευθέρια, ισότητα, αδελφότητα στη σύγχρονη παλιτεία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1991, σ.520-595.

Η απομύζηση της κοινωνικής υπερεργασίας εντείνεται, το βιοτικό επίπεδο όσων απαρτώνται κοινωνικά πρωτίστως μέσω της μισθωτής εργασίας τους χειροτερεύει, η κοινωνική ανισότητα διαπλάτυνεται, η εισοδηματική ανισοκατανομή μεγεθύνεται. Και βεβαίως πριονίζεται ακατάπαυστα το κλαδί της οικολογικής ισορροπίας στο οποίο ακουμπά η ανθρωπότητα. Δεν είναι περιέργο ότι, όσο "επιτυχεστέρα" αποδεικνύεται η νεοφιλελεύθερη πολιτική -σύμφωνα με τις δικές της στοχεύσεις φυσικά-, τόσο οι αρνητικές αυτές επιπτώσεις βαρύνουν περισσότερο στον καθημερινό βίο της τεράστιας πλειοψηφίας του πληθυσμού, σε εγχώρια αλλά και σε διεθνή κλίμακα.

Β. Η λειτουργία της αγοράς και παραπληρωματικά των μέσων μαζικού επηρεασμού της κοινής γνώμης πολιορκούν καθημερινά και ασταμάτητα τις συνειδήσεις και το φαντασιακό των ανθρώπων, αιχμαλωτίζοντάς τους στο πεπονημένο παιγνίδι της εξεζητημένης ιδιωτικής κατανάλωσης. Η συνδρομή των νεοφιλελεύθερων ιδεολογημάτων προς την κατεύθυνση αυτή προσφέρει απλώς κάποια αναγκαία άλλοθι, εκλογικεύοντας τη συστηματικώς καλλιεργούμενη συλλογική συνειδητή, στάσεις γενικευμένου εγωισμού ή ευνοώντας τον κυνισμό ως ύψος ζωής. Άλλωστε τα λεγόμενα μέσα μαζικής ενημέρωσης -κεντρικός βηματοδότης του "πνεύματος της εποχής"- λειτουργούν εν πολλοίς και διαδοχικά είτε ως μέσα μαζικής απομόνωσης των ανθρώπων είτε ως υποβολείς μιας επίπλαστης και άκριτης συναίνεσης. Σημειωτέον ακόμη ότι η τηλεοπτική έκρηξη της τελευταίας εικοσαετίας εν μέρει οφείλεται και η ίδια, τουλάχιστον στον ευρωπαϊκό χώρο, στη δυναμική διεξόδου του ιδιωτικού κεφαλαίου σε ένα χώρο που μέχρι τότε ήταν περισσότερο ή λιγότερο κρατικό μονοπώλιο.

Χρήσιμο είναι να αναλογισθεί κανείς την υποκατάσταση ενός ολόκληρου φάσματος δραστηριοτήτων ελεύθερου χρόνου από τη μονοκρατορία της μικρής οθόνης, για μικρούς και μεγάλους. Μολονότι η πραγματική ζωή αρχίζει απότου ο τηλεθεατής κλείσει τον πομπό της τηλεόρασης, ωστόσο παρατηρούμε φαινόμενα στα οποία η ζωή προσαρμόζεται στις ανάγκες ακροαματικότητας ισχυρών επιχειρήσεων σχηματισμού κοινής γνώμης (π.χ. ακόμη και βομβαρδισμοί έχουν προγραμματισθεί σε ώρες κεντρικών δελτίων ειδήσεων μεγάλων τηλεοπτικών σταθμών). Η ίδια η πολιτική καθίσταται θέαμα και τεχνική του φαίνεσθαι μέσω των μέσων μαζικού επηρεασμού. Ασκούμενη δε με τηλεοπτικό τρόπο, αποβαίνει πολιτική χωρίς πολίτες. Τα μηνύματά της ολοένα περισσότερο ταυτίζονται με το μέσον πολιτική χωρίς πολίτες. Τα μηνύματά της ολοένα περισσότερο ταυτίζονται με το μέσον εκπομπής τους, εξαντλούμενα στα τετριμμένα όρια του αυτονόητου. Διδακτικό θα ήταν να σκεφθούμε επίσης τη συχνότατη ενοχοποίηση αποκλινουσών στάσεων από τα λεγόμενα μέσα μαζικής "ενημέρωσης", όπως τη βιώνουμε καθημερινώς. Αντί παραδείγματος, θα μπορούσε κανείς να ανατρέξει στο θλιβερό γεγονός του στιγματισμού πολιτών που τυχαίνει να έχουν διαφορετική -και ενδεχομένως ορθότερη- άποψη σε σχέση με την επίσημη ως προς την εξωτερική ή εσωτερική πολιτική της χώρας τους. Ειρήσθω εν παρόδω ότι με αφορμή το προαναφερόμενο φαινόμενο τίθεται προς συζήτηση το ηθικοπολιτικό ζήτημα σε ποιο βαθμό μπορεί να είναι δεσμευτική, από τη σκοπιά του πρακτικού λόγου, η βούληση μιας έστω και συντριπτικής, πλην όμως μη διαφωτισμένης πλειοψηφίας.

Το νεοφιλελεύθερο στρατηγικό σχέδιο διαπερνιέται από μια ανεπιλυτή εσωτερική αντινομία. Από τη μια πλευρά διακηρύσσει ή ευνοεί σκιηπρά για όλα τα άτομα ανεξέλεγκτο

ανταγωνισμό, φιλαυτία και ηδονιστικό ατομικισμό, καθαγιάζοντας παρά ταύτα μια κλιμάκωση της θέσης ("αξίας") των ανθρώπων ανάλογα με το οικονομικό *status* καθενός, το καταναλωτικό επίπεδο και το κοινωνικό γόητρο που αυτό συνεπάγεται. Από την άλλη μεριά όμως προκαλεί ρήγματα της κοινωνικής ηθικότητας, συμπιέζει την αμοιβή της μισθωτής εργασίας, προξενεί δομική ανεργία ή μερική απασχόληση, επιτείνει την ανισότητα και τη φτώχεια, διασπείροντας αισθήματα αποστέρησης στους κοινωνικά αδυνάμους. Κατά τους δύο τελευταίους αιώνες η αστική κοινωνία ήταν σε θέση να προσφέρει σε κάθε επόμενη γενιά την προσδοκία ενός καλύτερου βιοτικού επιπέδου σε σχέση με τις προηγούμενες. Σήμερα απέλιπε πια η δυνατότητα αυτή, πράγμα που ήδη βιώνεται διαισθητικά ιδίως από τους νέους ανθρώπους.

Η συντριπτικά μεγάλη πλειοψηφία των ανθρώπων στερείται από τη δυνατότητα ικανοποίησης των αναγκών τους ή έστω από την ευκαιρία κοινωνικής καταξίωσής τους βάσει του νεοφιλελεύθερου προτύπου κοινωνικής "επιτυχίας". Παρενθετικά αξίζει να αναφερθεί ότι η υγειονομική περίθαλψη και η εκπαίδευση κάποιου ανεκτού επιπέδου σε πολλές χώρες καταντούν, ολοένα εμφανέστερα, προνόμια των ανώτερων εισοδηματικών στρωμάτων. Εγγύτερη αιτία του φαινομένου αυτού είναι η περικοπή των δημόσιων δαπανών για την υγεία και την παιδεία και ταυτόχρονα η ορμητική εισόδος του ιδιωτικού κεφαλαίου στα αντίστοιχα πεδία, που μέχρι τότε υπάγονταν στην κρατική φροντίδα.

Στη νεοφιλελεύθερη καταναλωτική κοινωνία αναρριπίζονται καθημερινώς καταναλωτικοί πόθοι, δίχως όμως και να εξασφαλίζεται αντίστοιχη ικανότητα κατανάλωσης για τους περισσότερους ανθρώπους. Αντιθέτως μάλιστα το επίπεδο κατανάλωσής τους πέφτει διαρκώς, εφόσον διογκώνεται η ανεργία και αυξάνεται η φτώχεια, τόσο σε απόλυτους όσο και σε σχετικούς αριθμούς. Υπό τις συνθήκες αυτές μόνον υποκρισία θα πρόδιδε τυχόν έκπληξη για την επικίνδυνη έξαρση της εγκληματικότητας, της τυφλής βίας, των τοπικών κοινωνικών εκρήξεων, των χωριστικών τάσεων σε μερίδες του πληθυσμού και φυσικά για την άνοδο του ρατσισμού και της ξενοφοβίας⁹.

Η απορρέουσα διάρρηξη του κοινωνικού ιστού, η εξωτερική αποστέρηση σε συνδυασμό με την εσωτερική ερήμωση του βιόκοσμου των ανθρώπων, καθιστούν τις συνειδήσεις ευπρόσβλητες σε ανορθολογικές ιδεολογίες του συρμού, οι οποίες με τη σειρά τους επιδεινώνουν τις διαλυτικές εστίες της κοινωνικής συνύπαρξης. Και δεν πρόκειται απλώς για μία θεώρηση του κόσμου που διαπνέει μόνον τις κυρίαρχες ελίτ, όπως π.χ. είναι κατά βάση ο νεοφιλελευθερισμός. Πρόκειται αντίθετως για ένα εξαιρετικά περιπλοκό δίκτυο τύπων πρόσληψης της πραγματικότητας ανάμικτων με στάσεις ζωής, που διαπερνά εγκάρσια τις κοινωνικές τάξεις και ομάδες. Μέσα σε αυτό αρθρώνονται πολύ διαφορετικές, φαινομενικά, στάσεις, όπως είναι η γενικευμένη απάθεια, η διάχυτη απροθυμία συμμετοχής στο δημόσιο βίο ή αντίθετως ο φανατισμός απέναντι σε συχνά φαντασιακούς εχθρούς, εγχώριους ή αλλοδαπούς.

Εν κατακλείδι, ο δημόσιος χώρος επικοινωνίας πλήττεται στην εποχή μας αφενός από ένα στένεμα του συνανήκειν και διεύρυνση των αντίστοιχων αποκλεισμών (κοινωνικών,

9. Για τα κοινωνικά αποτελέσματα του νεοφιλελευθερισμού ως οικονομικής στρατηγικής και κυβερνητικής πολιτικής βλ. Τακη Φωτόπουλου, *Η νεοφιλελεύθερη συναινεση και η κρίση της οικονομίας της ανάπτυξης*, εκδ.Γοργός, Αθήνα, 1993, σ.83-100.

εθνικών, θρησκευτικών κλπ.). Αφετέρου όμως διέπεται και από μία περιρρέουσα αδιαφορία των πολιτών για σύμπραξη στις υποθέσεις του δημόσιου βίου, είτε αυτές αφορούν στην πολιτική είτε και σε πολιτισμικές δραστηριότητες.

Η πολυεπίπεδη κρίση που προαναφέραμε με συντομία εισχωρεί βαθύτατα στα ίδια τα περιεχόμενα των ανθρώπινων συνειδήσεων, στους βασικούς τρόπους με τους οποίους διαμορφώνεται η προσωπικότητα των υποκειμένων. Ο κατακερματισμός των γνώσεων και των εμπειριών δεν επιτρέπει στα υποκειμένα τη δυνατότητα αναγωγής σε γενικά σχήματα ερμηνείας του κόσμου. Δίχως όμως την ικανότητα ανασύνθεσης της πραγματικότητας, εκλείπει και η ίδια η ικανότητα κατανόησης της, πολύ λιγότερο δε κριτικής της. Ο πολιτισμός της οθόνης¹⁰ δεν μπορεί εύκολα να μεταβιβάσει ορισμένες κατηγορίες μηνυμάτων και ιδίως σύνθετες κρίσεις. Καθολικές έννοιες δεν μπορούν να αναπαρασταθούν ευχερώς με εικόνες, όπως οι έννοιες της ανθρωπότητας, των κοινωνικών τάξεων, του πολιτικού προγράμματος, του πολιτικού προβλήματος, των εναλλακτικών λύσεων ως προς το πρακτέο κ.ο.κ. Εξ άλλου με εικόνες μπορεί να αποδοθεί προ πάντων το υπάρχον και το παρόν. Δεν μπορεί να αναπαρασταθεί είτε αυτό που θα μπορούσε να υπάρξει είτε η διάσταση του μέλλοντος ή της ιστορικής συνέχειας.

Όσοι λοιπόν οικοδομούν την ύπαρξή τους ως κοινωνικού όντος πρωτίστως μέσα από τον ηλεκτρονικό πολιτισμό της εικόνας εθίζονται σε ιστορική αμνησία και κοινωνική ακρισία, μαλακή ή ρηχή σκέψη και θυμικές εξάρσεις. Οι ιδιότητες αυτές καθιστούν σταδιακά πολλούς ανθρώπους αδρανείς τηλεθεατές της ίδιας τους της ζωής, παθητικούς καταναλωτές διαφημιζόμενων υλικών αγαθών, εύπεπτων εικόνων ή (α)πολιτικών συνθημάτων. Θα ήταν εφιαλτικό το ενδεχόμενο η μικρή οθόνη να καταστεί κάποτε ακατανίκητο μέσο χειραγώγησης άβουλων υπηκόων. Και όμως αυτό ακριβώς ευνοείται μέσω αυτής για μία άμεση, δίχως "περιττές" θεσμικές διαμεσολαθήσεις, επαφή ανάμεσα σε ηγέτες και την εξατομικευμένη μάζα των μοναχικών τηλεθεατών-πολιτών. Υπό τις συνθήκες αυτές αντιλαμβάνεται κανείς ότι και η ίδια η αντιπροσωπευτική δημοκρατία μετατρέπεται σε αδειανό κέλυφος, βολικό άθυρμα στη δημαγωγία ή στον πολιτικό καισαρισμό. Διακυβεύεται, εν ολίγοις, η ίδια η μακραίωνη παράδοση του πολιτικού πολιτισμού.

3. Συρρίκνωση της Δημοσιότητας και Αφυδάτωση της Πολιτικής Δημοκρατίας στη Δύση του Εικοστού Αιώνα

Στο λυκόφως του 20ού αιώνα και στην πλανητική κλίμακα που προσδιορίζουν οι προαναφερόμενες εξελίξεις, ο εξανδραποδισμός των πολιτών σε ανενεργές και φιλοκερδείς καταναλωτικές μονάδες αφενός, η εντεινόμενη εκμετάλλευσή τους μαζί με την πολιτική και νομική χειραγώγησή τους αφετέρου, αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Η "ελεύθερη" λειτουργία της αγοράς, δηλαδή ουσιαστικά η ελευθερία κίνησης και αξιοποίησης του χρηματιστικού και επιχειρηματικού κεφαλαίου, προϋποθέτει πράγματι επίταση της κρατικής καταστολής, ώστε να κάμπτονται όπου γης οι τυχόν κοινωνικές αντιστάσεις.

10. Αντικείμενο κριτικής εδώ και αρκετό καιρό, ανάμεσα σε άλλους από τον Γκυ Ντεμπορ, *Η κοινωνία του θεάματος*, ελλ.μετ.Εκδοτική Θεσσαλονίκης, 1986, παρά τις οποίες υπερβολές του συγκεκριμένου βιβλίου.

Ιδιαίτερως αποτελεσματικοί αποδεικνύονται σε ένα στοιχειώδη συντονισμό συναφών στόχων διάφοροι διεθνείς οικονομικοί οργανισμοί (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Διεθνής Τράπεζα, συνεννόηση της GATT κλπ.), συναποτελώντας υπό την αμερικανική επικυριαρχία το πρόπλασμα μιας *de facto* παγκόσμιας κυβέρνησης.

Εξ άλλου ισχυροί κατασταλτικοί μηχανισμοί κρίνονται απολύτως αναγκαίοι, σε εγχώρια και διεθνή κλίμακα, προκειμένου οι κατά την κυρίαρχη εκτίμηση "επιτυχημένοι" να μπορούν να απολαμβάνουν τους καρπούς της κοινωνικής ανεξίτηλότητάς τους, δίχως να παρενοχλούνται από τους κοινωνικά "υποδεστέρους". Κάποτε μάλιστα επιστρατεύεται και το ηθικοπολιτικώς ψευδεπίγραφο επιχείρημα, ότι οι τελευταίοι κατέχουν τη θέση που τους "αξίζει", αφού δεν κατάφεραν να αναπτύξουν τις κατάλληλες ικανότητες ή να αρπάξουν τις όποιες ευκαιρίες τους παρουσιάστηκαν. Άρα ότι κακώς "εποφθαλμιούν" τα αγαθά της επιτυχίας των ολίγων, πράγμα που με τη σειρά του δικαιολογεί πρόσθετη καταστολή, υλική και συμβολική, κλπ.

Υπάρχουν και βαθύτεροι λόγοι ωστόσο που υπαγορεύουν από τη μία πλευρά μία απελευθέρωση στην κίνηση κεφαλαίων και εμπορευμάτων και από την άλλη, συγχρόνως, δραστικούς περιορισμούς στην προσωπική ελευθερία των ανθρώπων. Το διατυμπανιζόμενο από τη νεοφιλελεύθερη δημοσιογραφία "λιγότερο κράτος" σημαίνει κατ'ακριβολογίαν λιγότερο κράτος προνοίας και *περισσότερο κράτος ελέγχου* σε βάρος πλείστων κατηγοριών ημεδαπών και αλλοδαπών. Τα μέσα της σύγχρονης πληροφορικής και των τηλεπικοινωνιών προσφέρουν τη δυνατότητα να συγκροτηθεί ένας πανοπτικός μηχανισμός ελέγχου, εν ονόματι δήθεν της προστασίας της δημόσιας τάξης και ασφάλειας, ιδίως της κρατικής ασφάλειας. Παρόμοιος μηχανισμός παρέχει τη δυνατότητα στις αρμόδιες υπηρεσίες ασφαλείας να εισάγουν νέους διαχωρισμούς μεταξύ των πολιτών. Λόγου χάριν, η διαβόητη συνθήκη του Schengen επιφέρει μία τερατώδη ενίσχυση του προληπτικού ελέγχου σε βάρος όσων έχουν την ατυχία να κρίνονται ως "ύποπτοι" για μελλοντική διάπραξη αξιόποινων πράξεων ή για όσους υπάρχουν "ενδείξεις" ότι είναι βίαια άτομα. Δεν είναι δύσκολο να φαντασθεί κανείς την αδυναμία του απλού πολίτη να ανατρέψει τις εναντίον του "υπόνοιες". Η εξέλιξη αυτή επικυρώνει μία παρεκτροπή από θεμελιώδεις αρχές του δημοκρατικού κράτους δικαίου, συναρτώμενη με την αντιδημοκρατική ροπή της κεφαλαιοκρατικής αναδιάρθρωσης στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως.

Πράγματι, η αντιλαϊκή πολιτική λιτότητας -που υπαγορεύεται σταθερά πλέον από τη συντριπτική προτεραιότητα των κεφαλαιοκρατικών συμφερόντων έναντι της ζωντανής εργασίας και των ανθρώπινων αναγκών- εκφράζεται τόσο διεθνώς όσο και στη χώρα μας με ποικίλα μέτρα περιορισμού των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών, καθώς και των κοινωνικών δικαιωμάτων, όπου είχαν κατοχυρωθεί προσωρινά. Όσο για τις πολιτικές ελευθερίες, αυτές συχνά αφήνονται να υποτονθορύζουν, παράλληλα με την εσωτερικευόμενη πολιτική απραξία των ανθρώπων, αποτραβηγμένων στο καθημερινό κληρονομημένο της επιβίωσης ή της καταναλωτικής ευμάρειας -ή βεβαίως συμβολικών υποκαταστάτων της- στην ιδιωτική σφαίρα καθενός και καθεμιάς. Ακόμη και στις χώρες στις οποίες αναγνωρίζεται η ελευθερία του λόγου και της έκφρασης, ο λόγος αυτοπεριορίζεται δραστικά και η έκφρασή του απομειώνεται. Οδεύουμε προς κοινωνίες όπου η ελευθερία του λόγου τυπικώς θα εξακολουθεί να αναγνωρίζεται, πλην όμως ελάχιστοι θα εννοούν να την ασκούν εμπράκτως

και δη με κριτικό τρόπο, σπάζοντας την ισοπεδωτική ομοιομορφία του "μέσου πολίτη και τηλεθεατή".

Ακούγεται αρκετά συχνά πια ότι η σύγχρονη ιστορική εξέλιξη κατατείνει στη μετατροπή της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε φρούριο. Η εικόνα αυτή φαίνεται παρά ταύτα απλοϊκή και αρκετά παρεξηγήσιμη. Η Ευρώπη μετατρέπεται σε φρούριο απέναντι σε ποιούς και πού ακριβώς κτισμένο; Μεταφορικά θα λέγαμε ότι πρόκειται μάλλον για ένα περίπλοκο σύστημα οχυρώσεων, που ανακαλεί στη μνήμη μας το φεουδαρχικό παρελθόν της Ευρώπης. Η αναφορά στη φεουδαρχική εποχή γίνεται σκοπίμως, διότι η ολιγαρχική αναδιοργάνωση των ώριμων αστικών κοινωνιών της εποχής μας από ορισμένη σκοπιά πράγματι θυμίζει φεουδαρχικές δομές κοινωνικού εξουσιασμού. Η πρώτη γραμμή οχυρώσεων, λοιπόν, που είναι και η πιο εμφανής, αποσκοπεί σε απόκρουση "κινδύνων" προερχόμενων πέραν των τειχών. Πρόκειται κυρίως για τις χιλιάδες απελπισμένων ανθρώπων που, αδυνατώντας να στεριώσουν στους εξαθλιωμένους τόπους τους, αποζητούν να επιβιώσουν σε χώρες με σχετική ευημερία. Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε ένα τεράστιο ρεύμα μετανάστευσης, στα πρώτα του ακόμη θήματα. Το ρεύμα αυτό εξαπολύεται από όλα τα σημεία του ορίζοντα και κατευθύνεται προς τις χώρες της τέως Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής.

Όσο τα τείχη που ορθώνονται γύρω μας δεν έχουν ως αποκλειστικό προσανατολισμό να περιφρουρήσουν την ακριβοθώρητη ευρωπαϊκή ευημερία από τη δήθεν ζηλοφθονία των λαών εκτός Ευρώπης. Ήδη κτίζεται μία ατελείωτη, τεθλασμένη γραμμή επί μέρους οχυρώσεων με στόχο την απόκρουση "εσωτερικών" κινδύνων. Ποιοί είναι άραγε οι κίνδυνοι αυτοί και από ποιούς θεωρούνται ως τέτοιοι; Πλησιέστερη αιτία αυτών των απειλητικών φαινομένων είναι η διάρρηξη των βασικών κοινωνικών δεσμών, που οικοδομήθηκαν με κόπους, αίμα και αγώνες, ιδίως στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Η αποσάθρωση του κοινωνικού ιστού οφείλεται με τη σειρά της σε μεγάλο βαθμό, τουλάχιστον σε τελευταία ανάλυση, σε αυτήν την πελώρια αναδιάρθρωση του τεχνολογικώς αναπτυγμένου και διεθνοποιημένου καπιταλισμού της τελευταίας εικοσαετίας, που σηματοδοτείται ιδεολογικά με τον λεγόμενο νεοφιλελευθερισμό. Κοντολογής τα τείχη για τα οποία ομιλούμε δεν είναι κάποια θελτιωμένη, ορατή γραμμή Μαζινώ. Είναι μάλλον οι χωριστικές τάσεις, η αίσθηση απειλής, οι γενικευμένες ανασφάλειες, που καλλιεργούνται μαζικά στις μέρες μας στα μυαλά των ανθρώπων. Επάνω τους έρχονται να βλαστήσουν ο εθνικισμός, ο ρατσισμός, η κάθε λογής μισαλλοδοξία, η κοινωνική αναλγησία, ο ευδαιμονιστικός ατομικισμός, η μεταμοντέρνα ασυναρτησία.

Όλα αυτά συμβαδίζουν έτσι με γενικό πολιτισμικό εκβαρβαρισμό. Συνάμα αφυδατώνονται και οι αρχές της συμμετοχής, της νομιμότητας, της δημοσιότητας και διαφάνειας, καθώς και η ελεγχιμότητα της κρατικής δράσης. *Δίχως τους ζωντανούς χυμούς της κριτικής ετοιμότητας, της πολιτικής συμμετοχής και της κοινωνικής αλληλεγγύης, τόσο η δημόσια σφαίρα επικοινωνίας όσο και η πολιτική δημοκρατία απομαραίνονται* Διαβρώνεται κατά συνέπεια η πεμπτουσία του δημοκρατικού κράτους δικαίου, νοούμενη ιδεατοτυπικά¹¹. Σκοτεινό και αδιαφανές, πολυπλόκαμο και αδιαπέραστο, το Κράτος-Λεβιάθαν

11. Μια σφαιρική κατόπτευση των αρνητικών επιπτώσεων του "νεο-φιλελευθερισμού" στους νομικούς και πολιτικούς θεσμούς του δημοκρατικού κράτους δικαίου αποπεράττει το συλλογικό έργο: *Νεοφιλελευθερισμός και δίκαιο. Μια κριτική προσέγγιση*, σε επιμέλεια Θ.Κ.Παπαχριστού, εκδ.Α.Σιάκουλα, Αθήνα, 1991.

της πυρηνικής και ηλεκτρονικής εποχής παρέχει έτσι έδαφος πρόσφορο για ιδιοτελείς προσδοκίες, άνομες ή νομιμοφανείς, οικονομικές και πολιτικές ατασθαλίες. Εισάγει επομένως, *malgre lui*, ένα στοιχείο ανορθολογικότητας στην ίδια την (κεφαλαιοκρατική) αναπαραγωγή της κοινωνικής ζωής.

Αρκετά πριν από τον μετωρισμό των νεοφιλελεύθερων ιδεών, στο Κράτος της μαζικής, δυτικής δημοκρατίας είχε αρχίσει να συντελείται μια σαφής συγκέντρωση της πραγματικής εξουσίας, συνάμα όμως και μετακίνησή της έξω από τον θεσμικό χώρο της λαϊκής κυριαρχίας. Πρόκειται αφενός για μια *αυτονόμηση των κορυφαίων απολήξεων της πολιτικής εξουσίας από την εκλογική της βάση*. Και αφετέρου για *μεταφορά πραγματικής εξουσίας από τους εξασθενίζοντες αντιπροσωπευτικούς θεσμούς* (Κοινοβούλιο, συμβούλια τοπικής αυτοδιοίκησης ή δημόσιων οργανισμών κλπ.) προς ένα περίπλοκο πλέγμα γραφειοκρατικών μηχανισμών¹². Η λειτουργία των τελευταίων προ πολλού εκδηλώνεται σε πεδία και με μορφές δράσης μέσα ή και έξω από τα πλαίσια του νόμου. Ιδιαίτερως σε συνθήκες τηλεκρατικής διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, η τύποις αντιπροσωπευτική δημοκρατία λειτουργεί ως συναινετική δημοκρατία κομματικώς χειραγωγημένων και παθητικών πολιτών. Αυτή διέπεται από την εκχώρηση πραγματικής εξουσίας σε κυβερνητικά επιτελεία και διοικητικά όργανα για τη διευθέτηση ποικίλων αιτημάτων, σε βάρος ανταγωνιστικών ιδιωτικών συμφερόντων, ατομικών ή συλλογικών.

*Ιδίως όμως στη φάση της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας η πολιτική δημοκρατία αστικού τύπου αποχωρίζεται ολοένα περισσότερο από οποιαδήποτε ουσιαστική έννοια δημοκρατίας*¹³. Η αδηφάγος κεφαλαιοκρατική οικονομία της ποσοτικής ανάπτυξης θεωρείται από τις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις στις επί μέρους χώρες ως πεδίο υπεράνω κριτικής και υπεράνω πολιτικής. Πράγματι η κίνηση του κεφαλαίου απελευθερώνεται πλέον από θεσμικούς ελέγχους και φραγμούς, πραγματικούς ή δυνητικούς. Συγχρόνως παρατηρείται εμφανής συγκέντρωση οικονομικής δύναμης (εκτενείς εξαγορές μικρών επιχειρήσεων από μεγαλύτερες, συγχωνεύσεις επιχειρήσεων, πολυεθνικοί όμιλοι κλπ.). Αυτή η διπλή τάση επιφέρει σύμφυση οικονομικής και πολιτικής ισχύος τόσο σε εθνικό όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο (π.χ. ενίσχυση εξουσιών των οργάνων της εκτελεστικής εξουσίας έναντι εκείνων της νομοθετικής, όπως του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου έναντι του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου). Από την ίδια της τη φύση, η εξέλιξη αυτή δείχνει ασύμβατη προς την άμεση εμπλοκή των πολιτών στις πολιτικές και οικονομικές αποφάσεις που διέπουν τον καθημερινό τους βίο. Αποβαίνει επομένως ασύμπτωτη με την ίδια την έννοια της δημοκρατίας, αν αυτή νοηθεί ως αποκεντρωμένο σύστημα διαδικασιών πολιτικού αυτοκαθορισμού του λαού. Περισσότερο παρά ποτέ η κριτική του πολιτικού μας φέρνει ξανά και ξανά σε μία κριτική της πολιτικής οικονομίας.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία μπορεί να καταξιώνεται ηθικοπολιτικά, εφόσον διαθέτει αποτελεσματικούς πολιτικούς πόρους για την ικανοποίηση θεμιτών συμφερόντων της μεγάλης πλειοψηφίας των πολιτών, καθώς και διαφόρων μειονοτήτων, και για την

12. Για την ενόητους διάβρωση των νομικο-πολιτικών θεσμών στη σύγχρονη, "συγκαταθετική" δημοκρατία βλ. την εξοχική ανάλυση του Λουιτζί Φεραγιόλι, *Αυταρχική δημοκρατία και κριτική της πολιτικής*, ελλ.μετ. εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1985, σ.25-62. Πρβλ. Johannes Agnoli, "Zwanzig Jahre danach: Die Transformation der Demokratie", *Prokla*, αρ.67, 1986, σ.7-40.

13. Δες και Τάκη Φωτόπουλου, "Δημοκρατία, σοσιαλδημοκρατες και πράσινοι", *Λεβάντας*, αρ.10, 1991, σ.109-116.

εξεύρεση αποτελεσματικών λύσεων στη διαχείριση του κοινωνικού. Ενόσω το κανονιστικό περιεχόμενο της παραμένει ανενεργό ή διαστρέφεται ενεργητικά, η έμμεση -και περιορισμένως συμμετοχική- δημοκρατία υπολείπεται της αποστολής της και το αντίστοιχο πολιτικό σύστημα πλήττεται από δημοκρατικό έλλειμμα, από νομιμοποιητική καχεξία. Αν αναγνωσθεί αντίστροφα η πολιτική αδιαφορία των πολιτών και η συνακόλουθη αίσθηση ματαιότητας, οφείλεται επίσης στην αγκυλωτική αδυναμία του πολιτικού συστήματος να επιτρέψει διεξόδους στην έκφραση ευρειών κοινωνικών προσδοκιών.

Ένα απλό παράδειγμα μπορεί να επιβεβαιώσει του λόγου το αληθές. Τα πολιτικά συστήματα στον ευρωπαϊκό χώρο επιδεικνύουν συστηματικά αποστροφή σε μικρούς, ριζοσπαστικούς πολιτικούς χώρους, όπως οικολογικές και αριστερές οργανώσεις. Παρόμοιες οργανώσεις, εν τούτοις, κατ'έξοχήν καλλιεργούν νέο και ουσιαστικό λόγο για τα κοινωνικά και πολιτικά πράγματα, μακριά από την τηλεοπτική κενολογία και επιτήδευση. Τα εκλογικά συστήματα στις χώρες αυτές επινοούν ωστόσο πλείστους τρόπους νόμιμου αποκλεισμού των αντίστοιχων κομμάτων -π.χ. εισάγοντας υψηλά κατώτατα όρια ποσοστού ψήφων, προκειμένου τέτοια κόμματα να μπορούν να εισέλθουν στο Κοινοβούλιο, νομιμοποιούμενα έτσι στο επίσημο πολιτικό παιχνίδι. Οι νόμιμοι αποκλεισμοί καθίστανται ακόμη περισσότερο επαχθείς, εφόσον συνδυάζονται με μορφές έμπρακτου αποκλεισμού από την πολιτική κονίστρα. Και μόνον να ληφθεί υπόψιν το υψηλό οικονομικό κόστος μιας στοιχειώδους έστω συλλογικής δράσης, αντιλαμβάνεται κανείς το μέγεθος των δυσκολιών επιβίωσης τέτοιων πολιτικών χώρων στο ευρύτερο πολιτικό σκηνικό, κατά κανόνα εγκαταλειμμένων από την κρατική αρωγή.

Έτσι τίθενται πολιτικώς εκποδών μερικά από τα πιο δυναμικά κομμάτια των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Και όμως, η δράση τους θα μπορούσε να συντελέσει αποφασιστικά στην ανανέωση των ιδεών και θεσμών σχετικά με την πολιτική συμμετοχή και την ουσιαστική αναμόρφωση της ίδιας της κοινωνικής ζωής. Επίπτωση αυτού του αποκλεισμού είναι ο περιορισμός των πολιτικών αντιπαραθέσεων μονάχα μεταξύ κατεστημένων πολιτικών δυνάμεων. Οι κυρίαρχοι πολιτικοί σχηματισμοί αναπτύσσουν εκτεταμένα δίκτυα πελατειακών σχέσεων, χρηματοδοτούνται γενναιοδωρα από τον κρατικό προϋπολογισμό και από ιδιωτικά κεφάλαια, επηρεάζονται από μεγάλα οικονομικά συμφέροντα ή επιδιαιτητεύουν ανάμεσα σε τέτοια. Ανάμεσα στους κυρίαρχους και εναλλασσόμενους στην εξουσία πολιτικούς σε τέτοια. Ανάμεσα οι διαχωριστικές γραμμές αποβαίνουν ταχύτατα πλέον ονομαστικές και σχηματισμούς οι διαχωριστικές γραμμές αποβαίνουν ταχύτατα πλέον ονομαστικές και ελάχιστα ουσιώδεις. Έτσι, το ίδιο το πολιτικό σύστημα καθίσταται κατά κάποιον τρόπο αυτοαναφερόμενο και ανεπίδεκτο πραγματικής του ανανέωσης. Αυτό κατ'ανάδρασην επιδεινώνει την ήδη ορατή κρίση αξιοπιστίας του πολιτικού συστήματος, όσο περισσότερο τούτο άγεται και φέρεται από τα κυρίαρχα κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα.

Η συγκέντρωση οικονομικής και πολιτικής δύναμης σε υπερεθνικά κέντρα συνεπάγεται αφεύκτως υποβίβαση των εγχώριων κέντρων σχηματισμού αποφάσεων. Αυτή η ισχυρή τάση είναι ήδη παρούσα, λόγου χάριν, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και μέλλει να επιταθεί πολύ περισσότερο στο εγγύς μέλλον. Συνοδεύεται δε με επιλεκτική αποκέντρωση παραγωγικών δραστηριοτήτων σε συγκεκριμένες περιφέρειες, με βάση το ελάχιστο δυνατό κόστος παραγωγής -ιδίως της εργατικής δύναμης- για τις κεφαλαιοκρατικές επιχειρήσεις. Έτσι διακινούνται και ενισχύονται

οι σχέσεις εξάρτησης των περιφερειών -μέσα και έξω από την Ευρώπη- από τα μητροπολιτικά κέντρα των προηγμένων βιομηχανικών χωρών, καθώς και από τους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς.

Ακριβώς αυτά τα τελευταία κέντρα αποφάσεων είναι που προσδιορίζουν την ποιότητα και την ποσότητα της ανάπτυξης στις περιφερειακές περιοχές, ερήμην των πληθυσμών που διαβιούν σε αυτές. Και πράττουν τούτο με κριτήρια κόστους-ωφέλειας για τις επιχειρήσεις τις ίδιες και όχι βέβαια με κριτήρια κοινωνικής ωφελιμότητας και ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών. Επί πλέον δημιουργούνται άνισες σχέσεις ανάπτυξης και πολιτικής ισχύος ανάμεσα σε ισχυρότερες και ασθενέστερες περιοχές του ευρωπαϊκού χώρου, μεταξύ Βορρά-Νότου κλπ. Σημειωτέον ότι, με τη διεθνοποίηση των αγοραίων οικονομιών, από τη μία πλευρά εξανεμίζεται η δυνατότητα αντιμετώπισης των κρίσεων σε εθνικό επίπεδο. Από την άλλη όμως πλευρά οι κυρίαρχοι διεθνείς οργανισμοί προτιμούν να μεριμνούν για τα χρηματοπιστωτικά και δημοσιονομικά ισοζύγια, παρακάμπτοντας με αδιαφορία την ουσιαστική αντιμετώπιση των οδυνηρών συνεπειών της κρίσης.

Μπροστά σε αυτήν την αυτοκαταστροφική διάρθρωση πραγμάτων αξίζει τον κόπο να αντιταχθεί η (ασυμίλητη ακόμη) ιδέα για μια *ριζική οικονομική και πολιτική αποκέντρωση, σε σχήμα κοινωνικής και οικονομικής δημοκρατίας, με επίκεντρο τις αξίες της αλληλεγγύης και της οικολογικής βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης*. Αυτή θα εδραζόταν σε ένα οριζόντιο δίκτυο σχέσεων αλληλεξάρτησης ανάμεσα σε περιοχές που θα επιδίωκαν ενεργητικά την αυτοδύναμη και φιλική προς το περιβάλλον ανάπτυξή τους. Στο πλαίσιο μιας Ευρώπης των λαών η δημοκρατία θα λειτουργούσε πρωτογενώς σε τοπικό επίπεδο, ως ενεργός συμμετοχή των πολιτών στις οικονομικές, πολιτικές και λοιπές αποφάσεις που τους/τις αφορούν¹⁴. Παράλληλα φυσικά θα λειτουργούσαν και επίπεδα έμμεσης αντιπροσώπευσης σε εθνική και διεθνή κλίμακα.

Ευχής έργον θα ήταν αν παρόμοια συμμετοχική δημοκρατία μπορούσε να λειτουργήσει σε πλανητικό πλέον επίπεδο και με μορφές λήψης αποφάσεων οικουμενικού βεληνεκούς. Μόνο μία καθολική δημοκρατία κοινωνικής αυτονομίας και πολιτικού αυτοκαθορισμού των δρώντων θα μπορούσε να αναλάβει τη διαχείριση όσων φυσικών πόρων εναπομένουν στην υδρόγειο, θεωρουμένων ως κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας. Αλλά ακριβώς, για να εκτιμηθούν οι αιτίες των κακοδαιμονιών και προκειμένου να μπορέσουν να εκφωνηθούν προτάσεις εποικοδομητικές ή χειραφετητικές, είναι απολύτως επιτακτικό να ριζοσπαστικοποιηθεί η σημερινή αναιμική πολιτική δημοκρατία και να επανακατακτηθεί η σφαίρα της δημόσιας επικοινωνίας από πολίτες συνειδητούς. Αρκεί τα χρονικά περιθώρια να μην έχουν στενέψει υπερβολικά...

14. Μεταξύ πολλών άλλων, βλ. Tony Andréani, 'Démocratie représentative, démocratie déléguative, démocratie directe', in: *Actuel Marx*, op.cit., σ.181-200.